

УДК 342.951:343.148(477)

ОЛІЙНИК О.О.

СУЧАСНИЙ ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі поглядів науковців у сфері адміністративного права й сучасного законодавства визначено сучасні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності та класифіковано їх. Зазначено, що вони в концентрованому й зібраному вигляді виражають об'єктивну основу, яку необхідно утвердити в сучасній сфері судово-експертної діяльності.

Ключові слова: експерт, адміністративно-правове регулювання, загальні принципи, спеціальні принципи, судово-експертна діяльність, класифікація, публічна адміністрація.

В статье на основе взглядов ученых в сфере административного права и современного законодательства определены и классифицированы современные принципы административно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности. Указано, что они в концентрированном и собранном виде выражают объективную основу, которую необходимо утвердить в современной сфере судебно-экспертной деятельности.

Ключевые слова: эксперт, административно-правовое регулирование, общие принципы, специальные принципы, судебно-экспертная деятельность, классификация, публичная администрация.

On the basis of the views of scientists in the field of administrative law and modern law are defined and categorized the modern principles of administrative and legal regulation of forensic activities. It is indicated that they are concentrated and assembled express an objective basis, which should be approved in the modern field of forensic activities.

Key words: expert, administrative and legal regulations, general principles, specific guidelines, forensic activity, classification, public administration.

Вступ. Україна належить до романо-германської правової сім'ї, у якій принципам приділяється важлива увага, без них важко уявити будь-який вид діяльності, тим більше судово-експертну діяльність.

Ми активно прагнемо побудувати правову державу й громадянське суспільство, тому, звичайно, для цього нам необхідно теоретично дослідити сучасний вимір принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

Варто наголосити, що українське суспільне життя не стоїть на місці, постійно відбуваються соціально-економічні й політичні зміни. Це стосується також реформування системи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, яка, відповідно,

---

© ОЛІЙНИК О.О. – кандидат юридичних наук, заступник завідувача кафедри менеджменту та права факультету права та соціально-інформаційних технологій (Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»)

виконує важливу функцію щодо об'єктивності й організації розгляду кримінальних злочинів та адміністративних правопорушень.

Деякі теоретичні положення, що стосуються адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, цікавили В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, Е.Ф. Демського, П.В. Діхтієвського, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменка, С.В. Петкова, Ю.І. Римаренка, В.Д. Суценка та інших учених.

Окрім аспекти, які так чи інакше стосуються сучасного виміру принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, зокрема В.В. Архіпов, А.Б. Габриянич, Л.М. Головченко, В.Г. Гончаренко, А.В. Іванов, О.С. Кофанова, О.А. Кравченко, О.В. Матвєєвський, Г.Г. Мумінова-Савіна, В.М. Петровський, П.І. Репешко, О.В. Ринкова, Е.Б. Сімакова-Сфремян, В.М. Чисніков, В.М. Шерстюк, О.Ю. Ярчук та інші. Однак вони зосереджували увагу переважно на більш загальних чи суміжних викликах, безпосередньо предметом їхніх досліджень окреслена проблематика не ставала. Тому ця тема потребує детального аналізу.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства й позицій учених щодо цієї проблематики визначити сучасні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності та класифікувати їх.

Результати дослідження. Принципово важливим є визнання людини соціальною цінністю. Це означає, що людина є цінністю не лише сама для себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Причому оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище, окрім людини, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають підпорядковуватись, субординуватись із цінністю людини [1, с. 19]. Із цієї слушної думки вже формулюються і принципи права, і принципи адміністративного права, і принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

У «Словнику іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука принцип визначається двома способами: 1) першопочаток; те що лежить в основі певної теорії науки; 2) внутрішнє переконання людини; основне правило її поведінки [2, с. 547].

На думку А.С. Васильєва, важливу роль в організації суспільного життя, регулювання поведінки людей і діяльності їх соціальних колективів відіграє право. Науковець навіть визначає право як систему норм і принципів (правил поведінки) [3, с. 59]. Зауважимо, що принципи відіграють неабияку роль у сучасному регулюванні судово-експертної діяльності.

У найбільш загальному вигляді вчені-правознавці під принципами права розуміють керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [4, с. 128].

Звертаючись до розуміння принципів адміністративного права, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, В.В. Зуй зазначають, що це вихідні, об'єктивно зумовлені основоположні засади, відповідно до яких формуються та функціонують система й зміст цієї галузі права. Подібне визначення не претендує на всебічність, однак, на наше переконання, у цілому правильно орієнтує законодавця, підкреслює те найважливіше, що той є зобов'язаним враховувати під час створення соціально справедливого адміністративного права. Головною при цьому, відповідно, є нерозривна єдність суб'єктивного та об'єктивного, усвідомлення, що принципи виникають не на порожньому місці, вбирають у себе все, що формувалось протягом багатьох століть, у тому числі на сучасному етапі їх розвитку [5, с. 33].

Таким чином, принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності потребують детального аналізу в окресленому контексті.

Щодо значення принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності досить доречно зауважити, що вони є фундаментом адміністративно-правового механізму, активним центром у формуванні й розвитку ефективної системи суспільних відносин, яка складається в цій сфері.

Н.П. Христиченко слушно стверджує, що принципи адміністративного права вказують на основні риси, сутнісні характеристики, зміст і призначення всієї галузі адміністра-

тивного права. Вони або постають з окремих правових норм, або формулюються на основні групи норм цієї галузі права та пов'язуються з іншими принципами, що регулюють суспільну поведінку людей. Існує сукупність різних принципів, які стають своєрідною перехідною ланкою від права до норм етики й моралі в діяльності державних органів, містком, що з'єднує різні прояви суспільної свідомості з приписами права [6, с. 110].

Принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності доцільно класифікувати на загальні та спеціальні. Загальні принципи – це ті, які є єдиними для всіх адміністративно-правових відносин. Натомість спеціальні принципи притаманні лише проблемам адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

До загальних принципів адміністративного права та сфери судово-експертної діяльності теорія адміністративного права відносить принцип верховенства права, принцип законності, принцип зв'язаності публічної адміністрації законом і підконтрольності суду, принцип гласності, принцип відповідальності, принцип самостійності.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження [7, с. 8; 8, с. 46].

Саме ці принципи, які визначив законодавець, на нашу думку, будуть спеціальними щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, проте вони тісно співвідносяться із загальними. Загальні ж принципи є підґрунтям, на якому розвиваються спеціальні принципи. Варто наголосити, що крізь призму поставлених нами завдань усі окреслені принципи потребують ґрунтовного розгляду.

На переконання В.Г. Гончаренка, принципи складають систему, а отже, порушення будь-якого з них автоматично є порушенням усіх інших. Учений наводить доречний приклад, що необ'єктивна експертиза водночас є незаконною, її не можна вважати неупередженою, тобто незалежною, кваліфікованою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки [9, с. 8].

Науковець зазначає, що оскільки саме визначення судової експертизи містить два «блоки» (пізнавальний і процесуальний), то втілення принципів має відповідати кожному з них [9, с. 8].

О.Ю. Янчук стверджує, що законодавець з огляду на значущість висновків експерта під час розгляду справ в адміністративному суді визнав, що здійснення експертної діяльності ґрунтується на законодавчо закріплених принципах, основними з яких є компетентність, незалежність та об'єктивність осіб, які проводять експертизу, відповідність їх вимогам чинного законодавства, відповідальність за достовірність та обґрунтованість експертних висновків тощо [10, с. 146].

Насамперед розглянемо принцип верховенства права. Цей принцип є конституційним, що підтверджується зверненням до ст. 8 Конституції України, проте його розуміння детально не розкривається в Основному Законі України. Г.Г. Забарний, Р.А. Калужний, В.О. Терещук та В.К. Шкарупа зазначають, що внаслідок домінування в країнах континентального права позитивізму принцип верховенства права має здебільшого вираження верховенства закону [11]. Звичайно, не можна ототожнювати принципи верховенства права та верховенства закону, хоча доводиться констатувати, що тривалий час це спостерігалось у вітчизняному адміністративному праві.

З огляду на зазначені положення та предмет нашого дослідження принцип верховенства права означає, що публічна адміністрація під час здійснення адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності визнає такі цінності природного права, як справедливість, гуманність, забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Ці надбання перебувають на найвищому ієрархічному щаблі в ієрархічній системі.

Наступним принципом, який потребує розгляду в ракурсі окреслених завдань, є принцип законності.

Н.І. Панов досить слушно зазначає, що законність – це режим панування закону у відносинах особи та держави, громадянина й посадової особи (органу держави). Сутність за-

конності як режиму полягає в тому, що мають, з одного боку, висуватись жорсткі, неухильні вимоги до всіх органів держави й посадових осіб під час виконання ними своїх повноважень щодо неухильного дотримання букви й духу закону, а з іншого – створюватись атмосфера впевненості кожного громадянина в недоторканності своєї особистості, у гарантованості реалізації свого правового статусу та невідворотності юридичної відповідальності за будь-яке правопорушення [12, с. 48].

Принцип законності означає, що будь-які дослідження, засновані на використанні спеціальних знань судового експерта, навіть якщо вони спираються на найсучасніші досягнення науки й техніки, не мають доказового значення, якщо порушено процесуальні приписи призначення чи проведення судової експертизи.

Тому в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 увагу судів звернено на «необхідність суворого дотримання вимог закону при призначенні судових експертиз та використанні їх висновків» (п. 1). Окремо зазначено, що повторна експертиза призначається не лише в прямо передбачених законом випадках, коли «є сумніви в правильності висновку експерта», а й «за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення й проведення експертизи» (п. 11) [9, с. 9].

Зрештою, принцип законності завжди реалізується в режимі соціально-політичного життя як вимога точного й неухильного виконання законів і заснованих на них підзаконних нормативно-правових актів щодо судово-експертної діяльності всіма суб'єктами права, що виражає реальність писаного права та ступінь його втілення [13, с. 72].

Принцип законності в адміністративно-правовому регулюванні судово-експертної діяльності виявляється в трьох іпостасях: а) передбачення правового закріплення компетенції структур законодавчої, виконавчої й судової влади в питаннях судової експертизи та державних (недержавних) форм її проведення, здійснення її на основі закону, дотримання конституційних прав і свобод людини; б) принцип поведінки фізичних осіб; в) вимозі точного й неухильного виконання законів і заснованих на них підзаконних нормативно-правових актів щодо судово-експертної діяльності всіма суб'єктами права.

Ще одним принципом, який потребує розгляду в контексті окресленої проблематики, є принцип зв'язаності публічної адміністрації законом і підконтрольності суду, що має важливе значення як загальний принцип адміністративного права щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

На переконання Н.П. Христиненка, принцип зв'язності публічної адміністрації законом і підконтрольності її суду є одним із кращих засобів, «мистецьким винаходом» адміністративного права. Це ж підтверджується відомим французьким ученим у сфері адміністративного права П. Вельюю [9, с. 30; 10, с. 112].

У сучасних умовах цей принцип добре визначається формально у вітчизняному адміністративному праві та означає, що під час забезпечення прав, свобод і законних публічних інтересів фізичних і юридичних осіб посадові особи органів виконавчої влади й місцевого самоврядування можуть діяти винятково відповідно до ст. 6 Конституції України, здійснюючи свої повноваження у встановлених Конституцією України межах згідно із законами України. У ст. 19 Конституції України зазначається, що органи державної влади й місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією й законами України. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень [10, с. 112].

Наприклад, якщо експертизу в певній адміністративній справі проведено не відповідно до окреслених принципів експертом (посадовою особою), який мав її провести якісно, на високому рівні, то особа, в інтересах якої експертиза здійснювалась, має право звернутися до суду та вимагати проведення повторної процедури (необ'єктивна експертиза водночас є незаконною). На підтвердження цього можна навести таку думку: «Адміністративна юстиція – це механізм для захисту прав особи від порушень із боку держави» [14, с. 11].

Принцип гласності є ще одним принципом, який потребує розгляду в ракурсі окреслених питань. Якщо звернутися до трактування слова «гласність», то можна розуміти його як загальноправовий термін, що означає максимальну відкритість тих чи інших суспільно значущих процедур і процесів (діяльності органів представницької й виконавчої влади, судів, органів місцевого самоврядування, порядку обрання чи формування відповідних органів, обговорення законопроектів, вирішення різноманітних суперечок, функціонування громадських об'єднань тощо) та широке інформування про них жителів [15]. Якщо розглядати гласність судового процесу, то цей принцип є демократичним [16, с. 311].

Наступним загальним принципом, який нам варто розглянути, є принцип відповідальності. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» слово «відповідальність» трактується як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [17, с. 136].

О.Ф. Дорошенко підкреслює, що необхідно пам'ятати головне: за правильність висновку несе відповідальність експерт, а не установа, у якій він працює. Зауважимо: відповідальність кримінальну, що є однією з гарантій незалежності судового експерта та правильності висновку [18, с. 43].

За неналежне виконання своїх обов'язків судовий експерт може притягуватись до кримінальної чи адміністративної відповідальності, а працівник експертної установи чи служби – також до дисциплінарної. Кримінальна відповідальність передбачається за надання завідомо неправдивого висновку (ст. 178 Кримінального кодексу України), за відмову від виконання своїх обов'язків (ст. 179 Кримінального кодексу України), за розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання, даних попереднього слідства або дізнання (ст. 181 Кримінального кодексу України).

Адміністративній відповідальності підлягають судові експерти за злісне ухилення від явки до органів попереднього слідства чи дізнання (ст. 185-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення) або до суду (ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Притягнення судового експерта до дисциплінарної відповідальності здійснюється за правилами Кодексу законів про працю України [19].

На думку В.Г. Гончаренка, принцип незалежності також має втілюватись у науковому й процесуальному аспектах. З одного боку, державні установи судових експертиз повинні володіти достатньою фінансовою, матеріально-технічною, інформаційною та методичною базами, щоб забезпечити використання судовими експертами досягнень науки й техніки під час проведення судових експертиз. При цьому судові експерти мають захищатися законом від втручання органів або осіб, які здійснюють функції управління судово-експертною діяльністю. З іншого боку, оскільки завданням судової експертизи є забезпечення правосуддя об'єктивною (неупередженою) і незалежною експертизою, судові експерти мають захищатися законом також від втручання органів та осіб, які призначають і використовують судову експертизу, зокрема й від органів досудового розслідування та осіб, зацікавлених у певних висновках судової експертизи [9, с. 9]. Цей принцип щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності застосовується повною мірою, адже експерт несе адміністративну [20, с. 427–428], дисциплінарну та навіть кримінальну відповідальність (ст. 384 Кримінального кодексу України) [21].

Ще одним загальним принципом, який потребує дослідження в зазначеному контексті, є принцип самостійності. Самостійність – це вміння діяти без сторонньої допомоги чи керівництва, самостійні дії [17, с. 1101].

Варто зазначити, що цей принцип щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності застосовується повною мірою, адже експерт, здійснюючи певний вид експертизи, діє самостійно, згідно з власними переконаннями, своїми знаннями, які він має в цій галузі.

Важливим для здійснення правосуддя є також принцип повноти й об'єктивності під час проведення саме експертного дослідження – як втілення єдності пізнавального й процесуального аспектів судово-експертної діяльності.

Як самостійний учасник процесу судовий експерт після дослідження матеріальних об'єктів, що містять інформацію про обставини справи, має право вказувати у висновку на виявлені під час проведення судової експертизи факти, що мають значення для справи та з приводу яких йому не були поставлено питання. Як відомо, питання, що ставляться до судової експертизи, – це версія обставин справи, як її бачить та інтерпретує сторона (слідчий, потерпілий, обвинувачений, його захисники тощо), з ініціативи якої призначено судову експертизу. Об'єктивність експертного дослідження полягає саме в тому, що експерт не пов'язується у своєму дослідженні лише цією версією, а встановлює за допомогою спеціальних знань усі обставини справи в межах інформації, яку містять досліджувані ним об'єкти. Нерідко з'ясування за допомогою спеціальних знань нових обставин сприяє встановленню об'єктивної істини в справі, яка зовсім не збігається з первісною версією, для з'ясування якої було призначено експертизу. Наприклад, на запитання судово-почеркознавчої експертизи про виконавця підпису на документі судовий експерт дав категоричну відповідь, що досліджуваний підпис дійсно виконав відповідач (обвинувачений у справі). Проте, дослідивши всі інші матеріали й реквізити такого документа, він дійшов висновку, що сам досліджуваний документ було виготовлено з використанням частини аркуша з достовірним підписом відповідача (обвинуваченого) шляхом дописування самого тексту документа [9, с. 9–10].

Під час проведення експертизи посадова особа (експерт) має максимально об'єктивно оцінювати об'єкти, надані їй, та надавати повну відповідь на всі питання, які їй поставлено.

Висновки. Принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності в концентрованому й зібраному вигляді виражають об'єктивну основу, яку необхідно утвердити в сучасній сфері судово-експертної діяльності, забезпечити діяльність усіх органів публічної адміністрації, визначити їх спрямованість і необхідність діяти, а також виокремити найсуттєвіші риси, що сприятимуть пошуку оптимальних шляхів у цьому спектрі суспільних відносин.

З огляду на зазначене, а також на окреслений нормативний і науковий матеріал аналізованої сфери необхідно наголосити, що загальними принципами адміністративного права, які застосовуються у сфері адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, є принцип верховенства права й законності, принцип зв'язаності публічної адміністрації законом і підконтрольності суду, принцип гласності, принцип відповідальності, принцип самостійності. Відповідно, спеціальними принципами будуть принцип незалежності, принцип об'єктивності та принцип повноти дослідження.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: науково-практичний коментар / [Ю.Г. Барабаш, Ю.М. Грошевий, С.В. Ківалов, В.Я. Тацій та ін.] ; за ред. В.Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2012. – 1128 с.
2. Словник іншомовних слів / [Р.В. Чаговець, Г.В. Самсонов, А.М. Шлепаков, В.Ф. Пересипкін та ін.] ; за ред. О.С. Мельничука. – К. : Київська книжкова фабрика, 1975. – 775 с.
3. Основы государства и права Украины в вопросах и ответах : [учеб. пособие] / [А.С. Васильев, Л.М. Зилковская, В.В. Иванов и др.] ; под ред. А.С. Васильева. – Х. : ООО «Одиссей», 2000. – 416 с.
4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5 : П – С. – 2003 – 736 с.
5. Адміністративне право : [підручник] / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.В. Богущкий та ін.] ; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2013. – 656 с.
6. Христиненко Н.П. Сутність та значення принципу зв'язаності публічної адміністрації правовим законом / Н.П. Христиненко // Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 21 вересня 2013 р.). – Херсон, 2013. – С. 110–113.

7. Експертизи у судовій практиці : [наук.-практ. посібник для суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів] / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 387 с.
8. Заєць А.П. Судово-експертна діяльність : [довідник для суддів] / А.П. Заєць, Л.М. Горбунова, О.Г. Пушенко, Л.М. Головченко. – К. : ВД «Ін Юре», 2003. – 908 с.
9. Експертизи у судовій практиці : [наук.-практ. посібник для суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів] / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 387 с.
10. Янчук О.Ю. Судова експертиза в адміністративному судочинстві / О.Ю. Янчук // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 2(15). – С. 145–150.
11. Забарний Г.Г. Адміністративне право України : [посібник для підготовки до іспитів] / Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний, В.О. Терещук, В.К. Шкарупа. – К. : Вид. Паливода А.В., 2001. – 194 с.
12. Словарь терминов по теории государства и права / под ред. Н.И. Панова. – Х. : Основа, 1997. – 180 с.
13. Сімакова-Єфремян Е.Б. Проблеми нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в адміністративному судочинстві України / Е.Б. Сімакова-Єфремян // Бюлетень Міністерства юстиції України. Серія «Адміністративне судочинство». – 2008. – № 3(77). – С. 71–81.
14. Захисти своє право! (інформаційно-просвітницька брошура для громадян з адміністративного судочинства) / Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України». – К. : Вид. ФОП Барановський В.С., 2010. – 32 с.
15. Юридический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13974>.
16. Советский энциклопедический словарь : [около 80 000 слов] / [И.В. Абашидзе, П.А. Азимов, А.П. Александров и др.] ; под ред. А.М. Прохорова. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 1660 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
18. Дорошенко О.Ф. Проблеми організації та проведення судової експертизи при захисті прав інтелектуальної власності / О.Ф. Дорошенко // Інтелектуальна власність. – 2008. – № 2. – С. 41–45.
19. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII (станом на 1 вересня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
20. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний, М.І. Іншин, Г.В. Джагулов та ін. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 781 с.
21. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко та ін.] ; за ред. С.С. Яценка. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.